

Den kirkelige bokarven

En veileder om historie, bruk og bevaring

Den kirkelige boken. En veileder om historie, bruk og bevaring.

Veilederen er utarbeidet av Hovedorganisasjonen KA i samarbeid med NIKU og konservator NKF-N Nina Hesselberg-Wang

ISBN 978-82-7991-280-4

Dato: 15.10.2025

Opplag/trykk: publisert som pdf-dokument på kirkeinventar.org

Fagansvarlig i KA: Ingrid Grytdal Matheson

Tekst: Elisabeth Andersen, Nina Hesselberg-Wang og Hanne Moltubakk Kempton

Utforming: Kjersti Kambestad

Illustrasjon på forsiden: Bøker i en kirke i Norge. Foto: Nina Hesselberg-Wang

KA tar forbehold om feil i publikasjonen.

Innhold

Innledning.....	5
Den kirkelige boken.....	6
Liturgi og ritualer	6
Bibelen	7
Christian 3.s bibel	7
Fredrik 2.s bibel	8
Resens bibeloversettelse.....	9
Christian 4. bibel.....	9
Svanes bibeloversettelse.....	10
Senere versjoner	11
Alterbok	12
Postill 12	
Graduale og koral.....	14
Salmebok.....	15
Katekismebøker	16
Pasjonal	16
Kirkebøker	16
Andre bøker	17
Bøkenes teknologihistorie.....	18
Trykkekunsten.....	18
Tekstbærere gjennom historien.....	20
Hefteteknikk	24
Permer/bokbind.....	28
Lukkemekanismer	31
Typografi.....	31
Proveniens og eierhistorie.....	32
Forvaltning og vedlikehold av kirkens bøker	34
God oversikt er avgjørende.....	34
Oppbevaring av bøker og håndskrifter	35
Utstilling av bøker.....	36
Håndtering	37
Insekter og mugg	39
Istandsetting, konservering og restaurering	40
Finn riktig kompetanse.....	41
Kilder.....	42
Kilder kapittel 1	42
Kilder kapittel 2	43
Kilder kapittel 3	45

Innledning

Kirkens bøker er kilde til historien om liturgi og maktforhold, men også om håndverk og handel. Denne veilederen setter søkelys på den rike etter-reformatoriske bokarven i kirkene, fra de første trykte bøkene og frem til ca. 1900, da standardiserte produksjonsprosesser erstattet de manuelle og opplagene økte.

I 2021-22 gjennomførte KA en undersøkelse der alle kirkeiere i Norge ble bedt om å oppgi antall bøker fra før 1900 i kirkerommet¹. 469 kirker oppga å ha slike bøker, og det ble til sammen registrert 2201 bøker fra hele landet. Bøker som befinner seg utenfor kirkerommet ble ikke registrert, så antallet bøker i kirkenes eie er sannsynligvis mye høyere. Vi har i dag ingen oversikt over hva slags type bøker dette er, eller når de er fra. Likevel kan vi, gjennom ulike beskrivelser og registreringer supplert med inventarlistene og kirkeregnskap, danne oss et bilde av hvilke bøker de norske kirkene eide i århundrene etter reformasjonen.

Denne veilederen er en videreføring av kartleggingsprosjektet *Kirkens særskilte verdier – kartlegging av omfang, tilstand og kritisk kompetanse*, som var et samarbeid mellom Hovedorganisasjonen KA, Kirkerådet, Norsk håndverksinstitutt og Riksantikvaren, finansiert av Barne- og familiedepartementet.

Veilederen er skrevet av følgende forfattere:

Elisabeth Andersen, kunsthistoriker og forsker i NIKU (kapittel 1)

Nina Hesselberg-Wang, bokbinder og papirkonservator NKF-N (kapittel 2 og 3)

Hanne Moltubakk Kempton, malerikonservator NKF-N og rådgiver i KA i prosjektperioden (kapittel 4)

Vi håper veilederen vil inspirere lokalsamfunn, eiere og brukere av kirker til å gå på oppdagelsesferd i egne samlinger slik at vi kan få en bedre forståelse av vår kirkelige bokarv og sikre at den blir tatt vare på for fremtiden.

Ingrid Grytdal Matheson

Redaktør, KA

¹ Kirkekontrollen gjennomføres av KA hvert fjerde år, og har som hensikt å kartlegge en rekke forhold ved kirkebyggene; tilstand, sikring, vedlikehold m.m. I 2021 ble det i forbindelse med Kirkekontrollen gjennomført en omfattende undersøkelse av kunst og inventar i kirkene. Resultatene ble publisert i en egen rapport: [Kirkens særskilte verdier](#) som kan finnes på ka.no.

Den kirkelige bokarven

Det finnes ikke bøker eller liturgiske håndskrifter fra middelalderen oppbevart i kirkene, og veilederen omhandler derfor den etterreformatoriske bokarven. Tema for veilederen er også avgrenset til bøker fra før 1900, da standardiserte produksjonsprosesser erstattet de manuelle, og opplagene økte.

I flere tiår etter reformasjonen (1537) foregikk gudstjenestelivet uten store endringer, men utover 1500-tallet vokste det fram et ønske fra kirkelige myndigheter om en liturgirevisjon der formålet var å fornye og standardisere forkynnelsen. Det tok likevel tid før de nye reviderte bøkene ble anskaffet og tatt i bruk i norske kirker, og 1500-tallet var en periode preget av både kontinuitet og fornyelse. Det var først på 1600-tallet at de fleste kirker hadde bibel, alterbok, graduale, salmebok, postill og pasjonal.

Liturgi og ritualer

Prestene skulle ha en bibel og en rekke skrifter som viste til den rette bruken av bibelen, som Martin Luthers postill, Melanchthons Augsburgske bekjennelse og håndbok i luthersk dogmatikk, en kommentar til Luthers lille katekisme og Melanchthons undervisning av visitatorene. I tillegg skulle de ha liturgibøker. Den norske Kirkeordinansen som utgikk i 1607 ga regler for hvordan gudstjenesten skulle gjennomføres. Ordinansen ble avløst av Kirkeritualet i 1685, som skulle gjelde for Danmark-Norge. Dette kirkeritualet preget gudstjenestelivet i de neste 200 årene, med preken og salmesang som de viktigste kjennetegn, slik det fortsatt er i dag. Da Kirkeritualet skulle tas i bruk, var det nødvendig med mer utførlige retningslinjer for de gudstjenstlige handlinger, og en ny alterbok kom ut i 1688.

Bøkene ble kjøpt på «øvrighetens» befaling, eller de ble gitt som gaver til kirken. I disse bøkene finner vi ofte givernes navn og årstall for overtagelsen. Bøker fulgte også med når en ny kirke erstattet en eldre. På tross av påbud om anskaffelser av bøker, var mange kirker dårlig utrustet med bøker. For eksempel hadde Vikar kirke hverken alterbok, salmebok, postill eller bibel i 1821. I Nittedal kirke står det i inventarlisten fra 1748 at det i kirken «befantes ingen Ritual eller Alter bog».

Eldre bøker har også kommet til kirkene i nyere tid. I 1929 ga for eksempel Inga Kjøs Hilleren en Christian 3. bibel (1550) til Ullensaker kirke, og i 1951 ga Lars Schjærven en Fredrik 2.s bibel (1589) til Evanger kirke. Slike bokgaver er ikke noe nytt; Drøbak kirke har en gammel bibel fra

1588 innbundet i skinnbind med bronsebeslag, forært av frøken Lovise Juell i 1778, og Fiskum kirke fikk i 1859 en alterbibel fra 1633 forært av gårdbruker Anders Olsen Bakkerud.

Nye utgaver av bibler, salmebøker og andre liturgiske bøker har blitt anskaffet og gitt i snart 500 år, og de er alle en del av vår kirkelige bokarv.

Bibelen

Det er få bøker som har vært trykket i så mange utgaver og i så mange opplag som bibelen. De fleste bibelutgaver er karakteristiske for sin tids tekniske utvikling og smak. De eldste bevarte spor etter bibeloversettelser i Norden stammer fra Norge og Island, disse har vi ikke bevart i noen av våre kirker. Etter reformasjonen, og med Norges union med Danmark, fikk norske kirker danske bibeloversettelser. Det var kongen i Danmark (den dansk-norske kongen) som hadde monopol på å utgi bibler, og fra Christian 3. og fremover var kongen også kirkens overhode. Det var derfor viktig for kongen å gi ut store og kostbare bibler (folioutgaver). De var rikt illustrerte med kongens portrett, våpenskjold og valgspråk. De dansk-norske biblene hadde kongenavn fram til 1814.

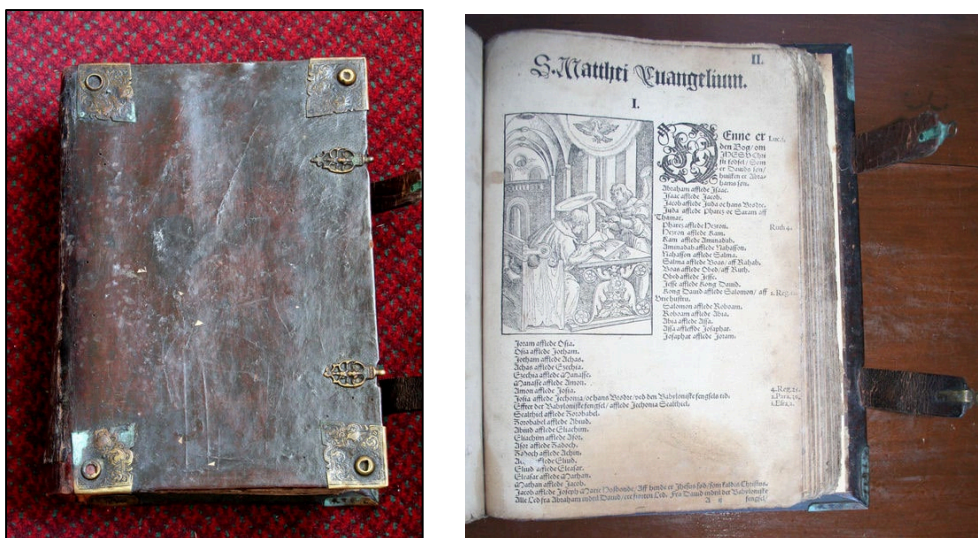
Under finner du en oversikt over de ulike biblene som var i bruk i Norge fra midten av 1500-tallet og fram til 1900-tallet.

Christian 3.s bibel

Den første bibelen på dansk utkom i 1550 og ble kalt Christian 3.s bibel med tittel: *Biblia/Det er den gantske Hellige Scrift/udsæt paa Danske*. Kongen, som var god venn med Martin Luther, bestemte at det var den lutherske bibelen fra 1545 som skulle oversettes. Christian 3.s bibel var på 1104 sider og hadde 85 illustrasjoner av den tyske kunstneren Erhard Altdorfer. Bibelen hadde også tre tittelblad som var dekorert med den gamle og den nye pakt (loven og evangeliet), et stort portrett av kongen, en dekorativ fremstilling av det danske riksvåpenet samt det kongelige valgspråk. Det tok 18 måneder å trykke bibelen, og den ble trykket i 3000 eksemplarer. Christian 3.s bibel var med andre ord ingen liturgisk bruksbok, da den var både stor og tung. Den var vanskelig å frakte mellom kirkene, og fra hjem til kirke. I tillegg hadde den små bokstaver.

Kirkene ble pålagt å kjøpe en Christian 3.s bibel, som kostet 5 daler; 2 daler på forskudd og 3 daler ved mottagelse. I 1557 var 96 bibler sendt til Norge, og i 1577 eide for eksempel bare 16 av de 37 hovedkirkene i Hamar stift en bibel.

I dag kjenner vi til 46 eksemplarer som er bevart i Norge (på museer, biblioteker og i kirker).

Figur 1 Bibel i skinnbind med siselerte messinghjørner. Trykt i København av Ludvig Dietz 1550. Reparert i 1910 av C. Monsens bokhandel i Bergen. I Vikøy kirke. Foto A. M. Hoff.

Fredrik 2.s bibel

I 1589 utkom Fredrik 2.s bibel med tittel: *Biblia Det er / Den gantske Hellige Scriftt / paa Danske / igen offuerseet oc Prentet efter Salige oc Høylofflige ihukommelse / Kong Frederichs den II. Befalning*. Christian 3.s bibel fra 1550 var trykket i én kolonne, mens denne ble trykket i to kolonner. Fredrik 2.s bibel var på 1522 sider med 119 illustrasjoner, som var kopier etter den kjente tegneren og kobberstikkeren Virgil Solis.

Bibelen ble trykket i 1500-2000 eksemplarer. I dag kjenner vi til 62 eksemplarer i Norge.

Figur 2 Fredrik 2.s Bibel i Sortland kirke. Foto: Kirkebyggdatabasen.

Figur 3 Fredrik 2.s bibel 1589 i Evanger kirke. Innskrift: «Gåve til Evanger kyrkja på 100-årsdagen 8.november 1951 frå Lars Schjærven. Foto: Anne Marta Hoff

Resens bibeloversettelse

En ny bibeloversettelse av Hans Poulsen Resen kom ut i 1607 med tittelen: *BIBLIA, Paa Danske / Det er Den gantske hellige scriftis Bøger igenemseete med fljyd efter den Æbræiske og Grækeske text. Effter vor allernaadigste Herris R. Christian den IIII. Christelig Befalning*. Denne utgaven, kalt «Reseni bibel», var en meget omstendelig og ordrett oversettelse fra grunnspråkene hebraisk og gresk. Resen hadde supplerende ordforklaringer, gloser i parenteser og utallige henvisninger, noe som gjorde teksten vanskelig å forstå. Reseni bibel var mindre og forholdsvis billig, men trykket var dårlig og skriften liten.

Christian 4. bibel

Christian 4.s bibel kom ut i 1633 med tittelbladet: *BIBLIA / Det er, / Den gantske Hellige Scrifft, paa Danske / igien offuerseet oc Prentet / effter vor allernaadigste / Herris oc Kongis K. CHRISTIAN / den IV. Befaling Cum Gratia et Privilegio*. Denne utgaven fikk teksten inndelt i vers, utover dette skilte den seg lite fra Fredrik 2.s bibel fra 1589 og hadde samme bilder og skrifttyper. I tillegg fikk den fire nye kobberstikk: Portrett av Christian 4. og tre tittelblad dekorerte med bibelske personer og scener, utført av Simon de Pas.

Opplaget var på 2000 eksemplarer, og en bibel kostet syv riksdalere. Senere gikk prisen ned til 6 og etter hvert 4 riksdaler. I dag kjenner vi til 58 eksemplarer i Norge.

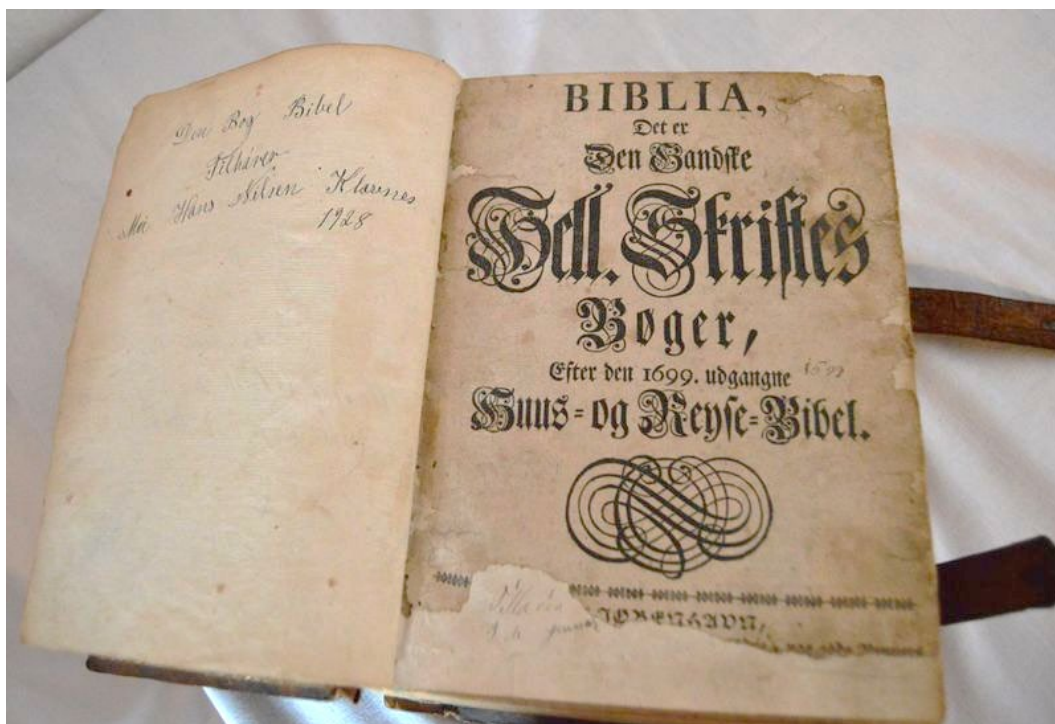
Figur 4 Christian 4.s bibel i Drangedal kirke. Foto: Elisabeth Andersen

Svanes bibeloversettelse

I 1647 ble det gjort en revisjon av Resens bibel fra 1607 av biskop Hans Svanes (Svanings) med tittelen: *BIBLIA, Paa Danske / Det er: Den gandske hellige Skriftis Bøger/ Paa ny igennemseete efter den Æbræiske og Grækiske Text. Efter vor Allernaadigste Herris/Kong CHRISTIAN den IV. Christelige Befaling. Kiøbinghafn 1647*. Denne utgaven var mer leservennlig og gikk ofte under navnet Svanningi bibel. Også denne bibelen hadde et kobberstikk av den regjerende kongen, Christian 4., som i bibelen fra 1633.

Man hadde nå to parallelle bibler: Lutherbibelen, som var de tre store foliobiblene (Christian 2., Fredrik 3. og Christian 4.) og de «små» Resen/Svanes bibel fra 1607/47, som var oversettelser fra hebraisk og gresk. I 1669/70 kom den første hendige utgave av den danske Lutheroversettelse av Christian 4.s bibel, og denne ble folkebibelen inntil siste utgave i 1802.

Imidlertid var det Svanningibibelen, basert på grunnteksten, som ble den mest populære. Den ble senere revidert flere ganger, til langt inn på 1900-tallet.

Figur 5 "Biblia. Det er den Gandske Hellig. Skriftes Bøger. Efter den 1699 udgangne Huus- og Reyse-Bibel" fra 1738, i Borre kirke. Foto Elisabeth Andersen

Senere versjoner

I 1816 ble det Norske bibelselskap opprettet, og i 1819 fikk Norge sitt første bibelverk, Det Nye Testamentet, trykket i Christiania. Denne bibelen var bearbeidet etter danske utgaver og hadde tittelen: *Vor Herres og Frelsers Jesu Christi nye Testamente. Udgivet af Det Norske Bibelselskab med regjeringens Approbation.*

I 1834 ble en komplett bibel trykket i Christiania med tittelen: *Bibelen eller Den Hellige Skrift, inneholdende det Gamle og Nye Testamentes canoniske Bøger.* Dette var den første komplette norske bibel trykket i Norge.

Utover 1800-tallet ble det trykket ulike varianter av Bibelen, og fra midten av 1800-tallet begynte Bibelselskapet å oversette og utgi bibler. Nystestamentet på nynorsk kom i 1889 og en nynorsk oversettelse av hele Bibelen i 1921.

I 1840 kom det første nytestamentet på nordsamisk: *Hærramek ja bæsstamek Jesus Kristus ádda testament. Kristianiast.* Den ble trykket i et opplag på 1400 eksemplarer. I 1895 kom hele Bibelen ut på nordsamisk: *Bibal daihe Basse cala, mi sistes doalla boares ja odda testamenta kanonallas girjíd.* Den ble trykket i 1500 eksemplarer.

Alterbok

Christian 3.s store bibelutgave (1550) var upraktisk å bruke i gudstjenestesammenheng, noe som førte til at den sjællandske biskopen Peder Palladius i 1556 ga ut en dansk alterbok; en håndbok (*Manuale*), med det mest nødvendige liturgiske materialet. Formatet var lettere, slik at den kunne fraktes rundt i sogn som hadde flere kirker, og bokstavene var større. Alterboken inneholdt en episteltekst og en evangelietekst til hver enkelt søndag og helligdag i kirkeåret, og det var dermed ikke strengt tatt nødvendig med en bibel.

Alterboken ga retningslinjer for kirkelige ritualer som dåp, nattverd, brudevielser og begravelser. En revidert utgave kom i 1574, og da het den *Alterbog*. Her understreket prekenens betydning, varighet og form. Alterboken skulle også tjene til at samme bibeloversettelse ble brukt over hele kongeriket, slik at man ikke trengte «at bruge nogens andens Translats. Eller gøre sig selff noget effter sit egit tycke».

I løpet av de første tiår av 1600-tallet fikk mange kirker alterbøker. Hvilke alterbøker som var i bruk står det ikke noe om i inventarlistene, men antagelig har det vært Peder Palladius' alterbok fra 1556 eller en av de mange senere forbedrede utgaver.

I 1688 kom en ny forordnet alterbok, skrevet av den sjællandske presten Hans Bagger. Samme år kan vi se fra kirkeregnskapene at mange kirker gikk til anskaffelse av denne. For eksempel fikk Gjerdrum kirke en alterbok i 1617-18, som i 1688 ble erstattet av den nye forordnede alterbok. Denne finnes fortsatt i kirken. Alterboken (som ikke besto av store endringer fra Palladius' alterbok) inneholdt en fellesordning for gudstjenestelivet i Danmark-Norge, og lå til grunn for den liturgiske virksomhet i Norge i de neste 200 år, helt fram til slutten av 1800-tallet.

På slutten av 1800-tallet ble gudstjenestene opplevd som for lange og omstendelige. Dette førte til en reform i 1889 med *Alterbog for Den Norske Kirke*. Mange kirker tok den nye liturgien i bruk, mens andre steder ble det gamle kirkeritualer og den gamle alterbok benyttet helt frem til 1920. I 1920 ble alle kirker pålagt å endre liturgi.

Postill

En postill var opprinnelig en prekensamling fra middelalderen, men etter reformasjonen ble ordet brukt om andaktsbøker med prekener over kirkeårets tekster. Luthers postill kom ut i 1527 og ble oversatt til dansk i 1564. Omkring halvparten av kirkene skaffet seg Luthers postill på latin i 1620-årene. I Eidsberg kirke ble en Luthers postill anskaffet i 1626 på befaling av

prosten, og i 1627 en til, på befaling av «øvrigheten». Andre kirker hadde Niels Hemmingsens postill (oversatt til dansk i 1576), Rostocks postill eller Doctor Brochmands postill.

Ved messefall, når presten ikke kunne forrette tjeneste, kunne en av prestens medhjelpere, skolemester eller den “utpekte gudfryktige mann” stå i en passende benk og lese for allmuen de vanlige evangelietekstene med forklaringene fra postillen. I 1714 ga Anders Christensen en Rostocks postill til Lunder kirke, som allmuen kunne bruke «naar det er messefall og holde Bøn i Kirken». Året etter ga han Doctor Niels Henningsens huspostill «in folio» til samme bruk.

Denne er fortsatt bevart i kirken. I 1765 kom det en befaling om hvordan messefallgudstjenestene skulle ordnes.

Det kom også postiller til kirkene beregnet på prestenes prekenforberedelser og fordypelse. Det var postiller på latin og på tysk. Jesper Brochmands postill *Sabbati Sanctificato*, som kom ut i flere utgaver, fantes for eksempel i Lyngdal kirke i 1702, sammen med Niels Michelsen Aalborgs postill, som senere er forsvunnet. Mange postiller kom fra boksamlinger eller de kom til kirken lenge etter de var utgitt, eller etter de var blitt avleggs. Utover 1800-tallet var Brochmans postill mest i bruk.

Figur 6 Brochmands huspostill fra 1655 i Stamnes kirke. Boken har siselerte messinghjørner og er skinninnbundet på treplate. Den har hatt hemper som senere er blitt erstattet med skinnsnorer. Foto: Anne Marta Hoff.

Figur 7 Martin Luthers Postill i Seljord kirke. Foto: Elisabeth Andersen.

Graduale og koral

Graduale var navnet på noteboken som koret brukte under messen i den katolske kirke. Navnet ble beholdt etter reformasjonen som en betegnelse på de autoriserte sangbøker. I 1565 fikk biskopen i Fyn, Niels Jesperssøn, i oppgave av Fredrik 2. å gi ut en graduale som skulle komme ut samtidig med Thommisøns salmebok (1569), men av ulike grunner kom den først ut i 1573. Thommisøns salmebok var utgitt med tanke på menigheten, mens Jesperssøns graduale var til koret.

Gradualen inneholdt sanger til hver høymesse organisert etter kirkeåret, og i tillegg sanger til de ulike bededager, brudemesse m.m. Selv om mye av materialet i gradualen krevde tilgang på større kor, var det samtidig en bevissthet om at gradualen skulle være normgivende for alle menighetene. Flere av avsnittene var utarbeidet med tanke på landsbykirkene og ga stor frihet i valget mellom danske og latinske ledd.

Menighetene ble oppfordret til å sette av penger for å kunne gå til anskaffelse av både salmebok og graduale. For eksempel hadde Ål kirke i 1699 en gammel graduale og en gammel psalmebok.

Gradulene ble senere erstattet med koralbøker. Den første koralbok kom i 1764: *Fuldstændig Choral-Bog* av F. C. Breitendich, som inneholdt gamle og nye melodier. Med Guldbergs

salmebok i 1778 ble det behov for en ny koralbok, og den kom med Niels Schiørrings koralbok i 1783.

I 1798 ble den Evangelisk-Christelige Psalmebog gitt ut, og H.O.C Zinck fikk i oppdrag å levere melodiene. Zincks koralbok ble brukt i Norge fram til 1838. Da ønsket man å få en felles melodibok for de tre salmebøkene som var i bruk: Kingos, Guldbergs og Evangelisk-Christelig Psalmebog. I 1838 kom en koralbok som var tilpasset disse. Den het *Choral-Bog* og hadde 187 melodier av Ole Andreas Lindeman. Det var også den første norske koralboken i dansk-norsk tradisjon.

Salmebok

Salmesang var, den gang som nå, viktig for gudstjenestelivet. Etter reformasjonen fortsatte man mange steder å bruke de gamle missalene og gradualene fra middelalderen. I 1569 kom den offisielle salmeboken utarbeidet av sognepresten Hans Thommisøn i Vår Frues kirke i København ut, og ble kalt *Den danske Psalmebog*. Den hadde 268 salmer og 216 melodier, til bruk i «Kircker, Scholer oc Huse». Her var tyske og latinske salmer oversatt til dansk, samt nydiktete danske salmer. På begynnelsen av 1600-tallet fantes Thommisøns salmebok i mange norske kirker, mens andre aldri gikk til anskaffelse av en slik. Årsaken kan ha vært at den var for dyr, eller at man ikke så det strengt nødvendig, og heller fortsatte å bruke den gamle missalen og gradualen.

I 1699 kom en ny redigert salmebok: *Den forordnede Kirke Psalmebog*, også kalt Kingos salmebok. Den kom i tre størrelser; en stor (folio) og to mindre (oktav og duodes). Folioutgaven hadde melodier og ble kalt *Gradual En ny Almidelig Kirke-Salmebog*. Den hadde 89 melodier fra Thommisøns salmebok og resten hentet fra forskjellige samlinger fra 1600-tallet.

På 1700-tallet kom det ut flere salmebøker, som *Guldbergs salmebok* (1778) og *Evangelisk-christelig Psalmebog* (1798). Veggli kirke hadde for eksempel i 1733 en Kingos salmebok og en gammel salmebok in octavo med noter, og i Snarum kirke er det bevart et eksemplar av «Den forordnede Kirke Psalmebog» (1718), gitt til kirken i 1721.

Rundt midten av 1800-tallet var Kingos salmebok (1699), Guldbergs salmebok (1778) og Evangelisk-christelig Psalmebog (1798) mest i bruk, med omtrent like stor utbredelse.

I 1852 gikk Magnus Brostrup Landstad i gang med å utarbeide en ny salmebok. I 1861 presenterte han sitt utkast til ny salmebok med 640 salmer oppstilt i verseform. Den fikk kritikk for bruken av dialektord, og en revidert salmebok ble utgitt i 1870. Tre år senere fikk den

konkurranse fra Andreas Huges *Psalmebok for Kirke og Hus*, men det var Landstads kirkesalmebok som ble den viktigste salmebok for Den norske kirke i perioden 1870-1926.

Katekismebøker

I 1529 ga Luther ut to katekismer: *Luthers store katekisme*, som var en enhetlig fremstilling av den kristne tro, og *Luthers lille katekisme*, som var skrevet i dialogform med spørsmål og svar. Her behandlet han de 10 bud, trosbekjennelsen og Fadervår, samt undervisning om de to sakramentene dåpen og nattverden. Den første katekismeutgaven kom ut i Danmark-Norge i 1537, men allerede i 1538 ble den avløst av en ny utgave. Begge var utarbeidet av Peder Palladius. Katekismeboken kom ut i 11 utgaver og var i bruk til langt ut på 1600-tallet.

Flere kirker hadde «Catechismus Forklaring», og «Christendommens Kjerne». Den siste var til hjelp for presten når han skulle forklare katekismen fra prekestolen. Disse ble kjøpt inn og fantes i flere kirker på 1700-tallet.

Pasjonal

En pasjonal inneholdt i middelalderen legender om helgenmartyrene, men etter reformasjonen ble pasjonalene til bønnebøker med Jesu lidelseshistorie. Bugenhagens pasjonal på tysk ble oversatt og gitt ut av Peder Palladius i 1556, og kom senere i flere utgaver inntil 1644.

Pasjonalen ble også tatt med i bønnebøker, som Rasmus Hanssøn Reravius bønnebok fra 1573 med den danske oversettelse av Martin Luthers bønnebok, kalt *Passional, Vor Herris Jhesu Christi Pinis oc Døds Historie, met skøne oc deylige Figurer oc Christelige Bøner huer Christen saare nyttelige at læse*. Denne inneholdt billedmotiver med tilhørende bibelvers og bønner fra det gamle testamente og Jesu lidelseshistorie. I 1592 ble en ny utgave trykket.

Pasjonal omtales ved flere kirker, og mange gikk til innkjøp av en pasjonal de første tiår av 1600-tallet, bl.a. Hobøl kirke i 1626 og Rygge kirke i 1627.

Kirkebøker

Det finnes to typer kirkebøker i Den norske kirke: Kirkebok, også kalt ministerialbok (*ministerialia* som betyr «kirkelige handlinger») og klokkerbok (kirkebokduplikat).

I kirkebøkene noterte sognepresten de kirkelige handlingene gjennom hele året. Den eldste bevarte kirkeboken i Norge starter i 1623. Med det nye kirkeritualet i 1685 ble det påbudt at "hver præst skal have en bog at tegne ved dag og tid deris navn udi, som han trolover og vier til

sammen, også barn som han døber i sit sogn, egne og uegne tillige med faderens navn", samt føre liste over alle som ble jordfestet. Derfor har de fleste prestegjeld kirkebøker som går tilbake til omkring 1700. I kirkebøkene finnes informasjon om fødte, konfirmerte, trolovede, viede og begravde. Det var vanlig å registrere dåp, men ikke fødsel, og begravelse eller jordpåkastelse, men ikke dødsfall. Enkelte kirkebøker inneholder også introduksjon og offentlig skriftemål, samt kommunikantlister (nattverd). Etter 1812 inneholder kirkebøkene også opplysninger om fødte, konfirmerte, viede og døde, i tillegg til lister over innflyttede og utflyttede. Fra 1812 førte også klokkeren egen protokoll kalt klokkerbok. Dette var en kopi av kirkeboken, eller ministerialboken som presten skrev. Disse skulle aldri oppbevares på samme sted. Slik skulle det sikres at en av bøkene ble bevart i tilfelle brann, tyveri eller liknende. Fra 1916 til 1982 førte sokneprestene utfyllende fødselsregistre. I 1983 overtok folkeregistrene føringen av fødselsregistre.

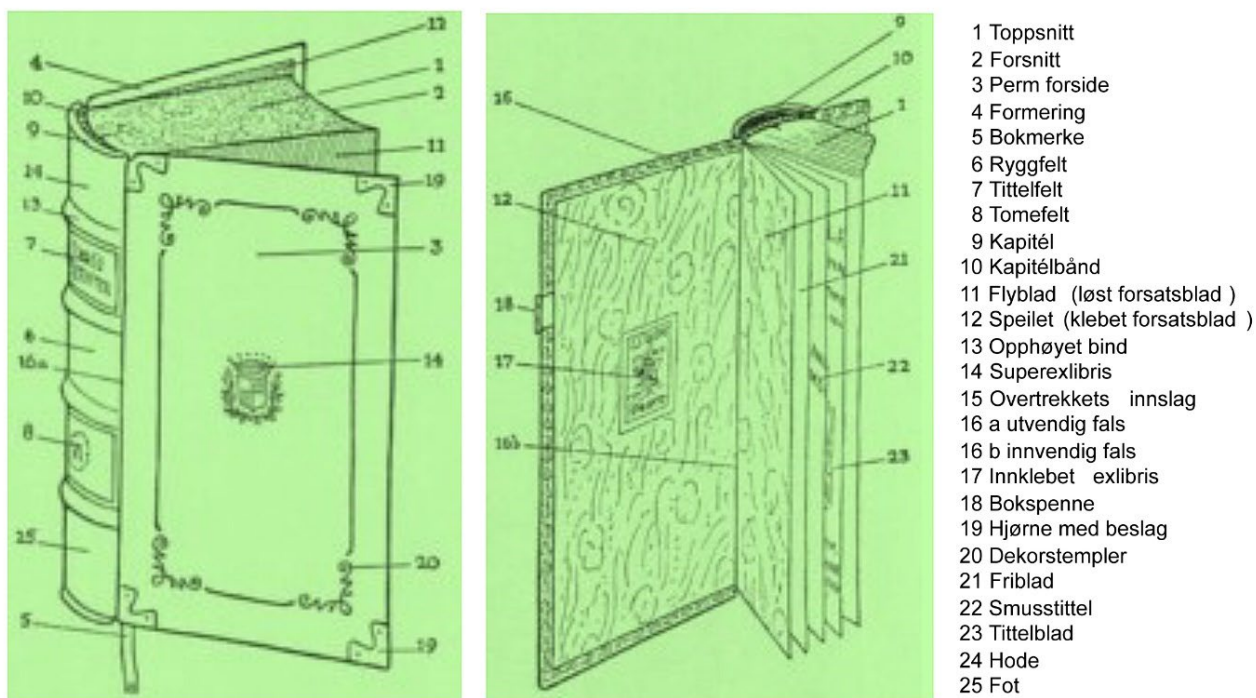
Andre bøker

Kirkene våre har, og har hatt, mange andre typer bøker og utgivelser utover de som har blitt beskrevet her. Alle bøker er viktig å registrere og ta vare på. Noen eksempler på bøker som neves i inventarlistene eller som senere er gitt i boksamlinger til kirker er:

- Carl 7. bibel (1703),
- *Kirkche-Historie oc Sandrue Beskriffuelser om den store och underlige Reilions forandring som skede udi vor Forældris tid* (1614)
- Johan Colds sørgepreken over Fredrik IV fra 1731: "*En Kongelig attraa til Guds Huus, og en Kongelig Afsky for de ugudelige Huus*"
- Dr. Henrik Nicolai Clausen, *Catholisismens og protestantismens Kirkeforfatning, lære og ritus* (1825),
- W.J.J. Boethe, *Kommentar til Pauli Brev og til de galatiske menigheder* (1840)
- *Erbauliche Gedancken über die ordentlichen Sonn und Vest-Tags Evangelia* (Dresden 1730), *Den norske Kirkes symbolske Bøger* (Chr. 1850)

Bøkenes teknologihistorie

En bok er en samling av håndskrevne eller trykte ark som bokbinderen har lagt i riktig rekkefølge, falset (brettet), heftet, beskåret og hengt inn i en perm eller påsatt et omslag. Et bokbind er altså ikke bare omslagsmateriale og dekor på dette, men også hvordan leggene er heftet (sydd sammen) og festet til permen eller omslaget. Skrivematerialet, eller tekstbæreren, er underlaget som teksten blir skrevet eller trykket på.

Figur 8 Forklaring av strukturterminologi for bøker. Illustrasjon: Nina Hesselberg-Wang.

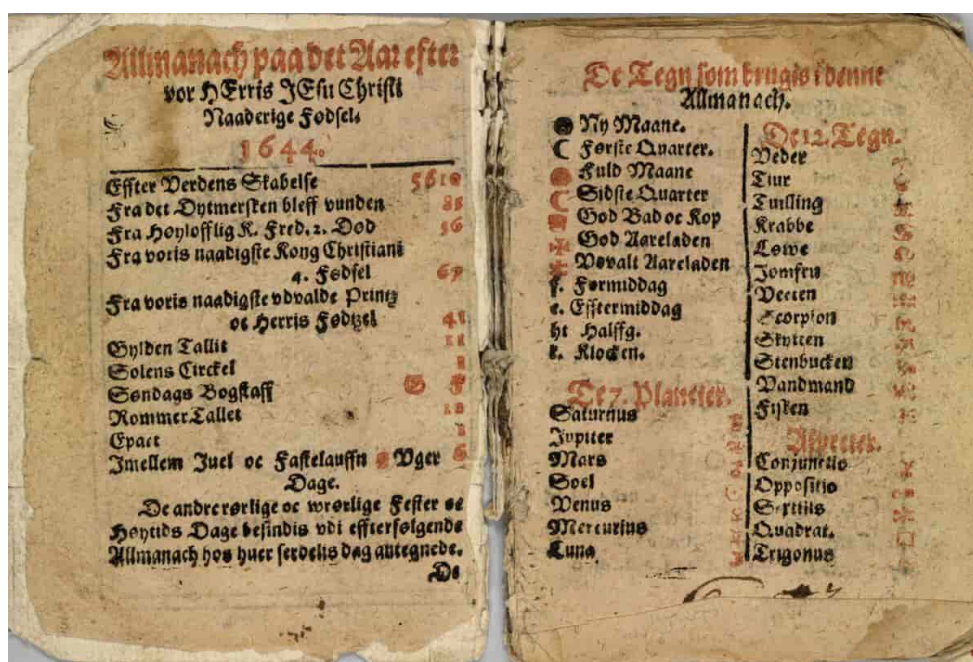
Trykkekunsten

Frem til midten av 1400-tallet, før trykkekunstens innføring, var alle bøker håndskrevne. Mangfoldiggjøring foregikk ved avskrift, der feil og mangler kunne oppstå og skrivematerialet hovedsakelig var pergament. Trykkekunsten førte til en medierevolusjon av enorme samfunnsmessige dimensjoner. Store opplag og utstrakt distribusjon av bøker brakte ny kunnskap og innsikt ut til større deler av befolkningen.

Norges første trykte bok, *Missale Nidrosiense*, ble trykket på papir i København i 1519 på initiativ fra erkebiskop Erik Valkendorf. Den ble bundet inn i Trondheim med tykke permer av eiketre og bokspenner av messing. Formålet med dette verket, og boken *Breviarium Nidrosiense*, var å standardisere liturgien for hele Nidaros kirkeprovins. Disse verkene er en del

av Norges dokumentarv og er oppført på UNESCOs Verdensarvliste. *Missale Nidrosiense* var hovedboken som ble brukt under messen - den fulgte kirkeåret og helgenenes år, inkludert feiring av de norske helgenene, og den inneholder sanger, bønner og bibelleksjoner. Med sin latinske liturgi var *Missale Nidrosiense* i bruk for de viktigste kirkefestene helt frem til 1680-tallet, langt utover reformasjonen i 1537.

På 1600-tallet var håndverk og handel strengt regulert av kongen i København. Danmark-Norge fikk sitt første trykkeri i 1482, da den tyske boktrykkeren Johan Snell etablerte seg i Odense og trykte den første danske boken, *Breviarium Ottoniense*, en bønnebok for Odense stift. Til Christiania ble den danske boktrykkeren Tyge Nielssøn invitert til å etablere sitt trykkeri av Hedemarkspresten Christen Staphensøn Bang i 1643. Bang ønsket å få trykket sitt hovedverk *Postilla Catechetica* (en forklaring til Luthers katekisme) i 8 tykke bind, men det oppstod uoverensstemmelse mellom forfatter og trykker etter kort tid, hvorpå Tyge Nielssøn måtte gi fra seg trykkeriutstyret sitt.

Figur 9 Den første trykte utgivelsen i Norge (Christiania) er en liten almanakk for 1644, trykket av Tyge Nielssøn i 1643. Nasjonalbiblioteket har det eneste kjente bevarte eksemplaret. Foto: Nasjonalbiblioteket.

Christen Staphensøn Bang fikk omsider trykket første bind av *Postilla Catechetica* da den danske boktrykkeren Melchior Martzan åpnet en filial i Christiania i 1650. Samme år solgte Martzan trykkeriet til Valentin Kuhn, som drev det videre til 1654. I løpet av denne tiden trykte han bind 2–6 av Bangs hovedverk, og verket ble avsluttet under den fjerde boktrykkeren i Christiania, Michel Thomessen, som utga bind 8 i 1655. Hele utgivelsen var bekostet av Bang selv; på tittelbladet til hvert bind står det at de er utgitt “paa Authoris Bekostning”.

Figur 10. Tre eksemplarer av Petter Dass' Katekismesanger fra 1700-tallet. Dass' Katekismesanger var svært populære på denne tiden, og de kom i stadig nye utgaver. Brukssporene viser at disse bøkene ikke bare er opp til to hundre år gamle, de viser også at de er godt lest. Vi ser også at en av dem er reparert, trolig av eieren selv. Foto: Nasjonalbiblioteket.

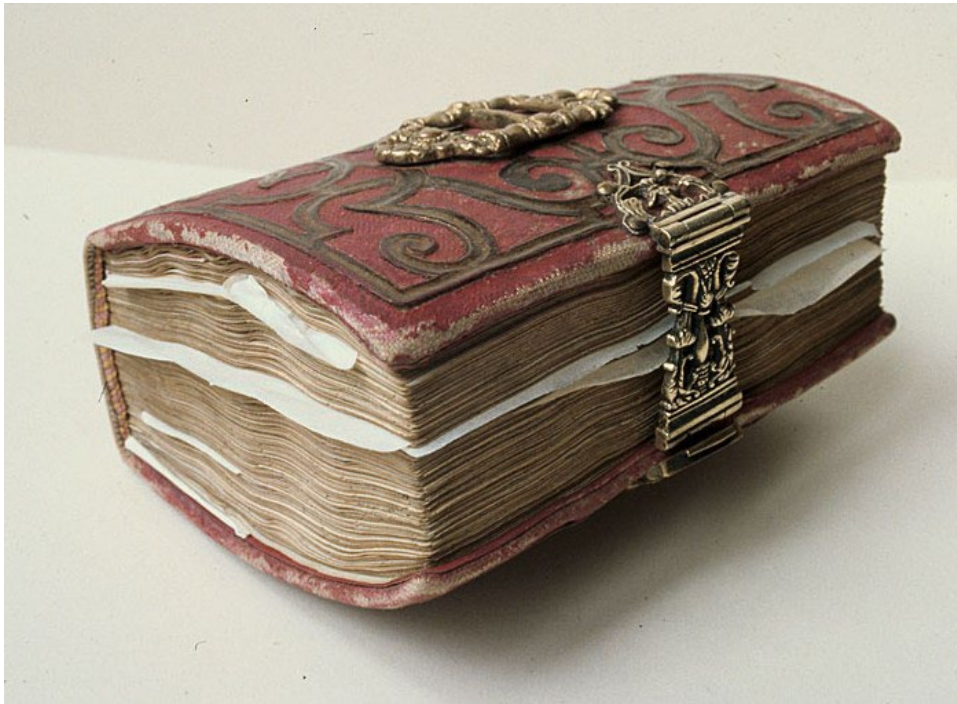

Figur 11. Martin Luther, Catechismus, Christiansand 1857. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Tekstbærere gjennom historien

Pergament var det vanligste skrivematerialet før boktrykkerkunsten. Pergament er tørket skinn som er svært hygroskopisk, det vil si at det endrer seg i takt med luftens innhold av fuktighet.

For å holde bokblokker av pergament sammen, ble de utstyrt med permer av heltre og bokspenner av metall. Uten den kraftige innbindingen ville pergamentet bukle og krølle seg. Pergament er et kostbart og tidkrevende materiale å fremstille, og etter trykkekunstens innføring fases pergament gradvis ut. Selv etter at papir tok over for pergament som skrivemateriale hadde religiøse bøker av stort format, som bibler og messebøker, fortsatt kraftig bokbindstruktur med metallspenner.

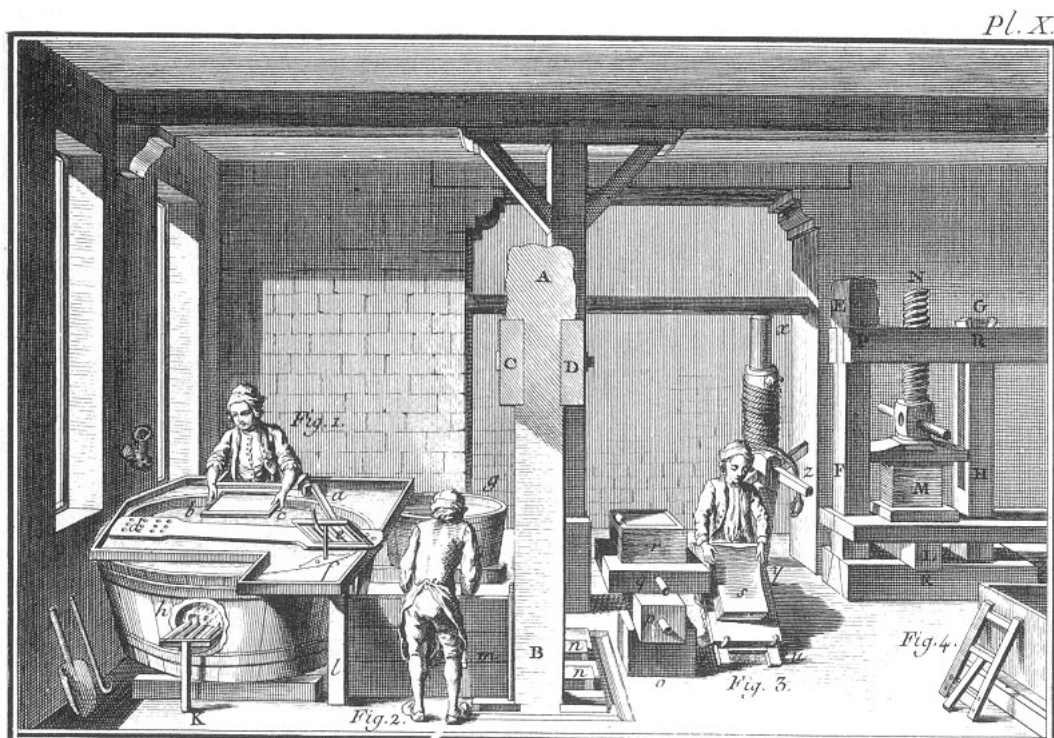
Figur 12 En fransk tidebok skrevet på pergament som ikke ville holdt fasongen uten den kraftige bokspennen. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Figur 13 Missale Nidrosiense, D Pal 44. Trykkeår 1519, København. I Nasjonalbibliotekets samling. Samtidig europeisk helt skinnbind av gotisk type i folioformat. Tittelblad trykt i rødt og sort og med erkebiskop Valkendorfs våpenskjold - en åpen rose omgitt av tre svanevinger. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Det var maurerne som innførte papirmakerkunsten fra Asia til Europa på midten av 1100-tallet. På 1200-tallet kom de første papirmakerne til Italia. Råmaterialet til papirfremstilling var opprinnelig hamp og lin, og etter hvert bomull, som stammet fra innsamlede brukte tekstiler. Dette ble kalt «klutepapir». Først ble fillene eller klutene sortert etter kvalitet, farge m.m., deretter bløtlagt i lut før de ble fibrillert ved hjelp av aggressiv stamping, det vil si bearbeidet helt ned til enkeltfibre.

Fiberråstoffet ble blandet med vann til en tynn suppe, og papirmakeren laget ark ved hjelp av en ramme med en påspent finmasket duk som ble dyppet i bøtten med fibervelling. Papirmakeren hevet formen og lot vannet renne av, og så kunne det ferdige, våte arket legges mellom lag med filt og vannet presses ut. Arkene ble hengt til tørk og deretter satt inn med lim så ikke blekket skulle flyte utover når man skrev eller trykket på det.

Figur 14 Historisk papirfremstilling illustrert i *Encyclopedia Diderot & d'Alembert*, plansje XII.

Norge fikk sin første papirmølle, Bentse brug, ved Akerselven i Christiania i 1695. Etter hvert ble det flere og flere papirmøller rundt omkring i Norge.

Papirfremstillingen foregikk frem til ca. 1850 for hånd. Fiberråstoffet var tekstilbasert med alkaliske tilsetninger, og arkene ble limt med animalsk gelatinlim. Denne sammensetningen ga et meget holdbart papir gjennom mange hundre år. Siste halvdel av 1800-tallet var preget av industrialisering og råstoffmangel. Det ble eksperimentert med cellulose fra andre kilder enn tekstilfiber, noe som resulterte i store kvalitetsvariasjoner.

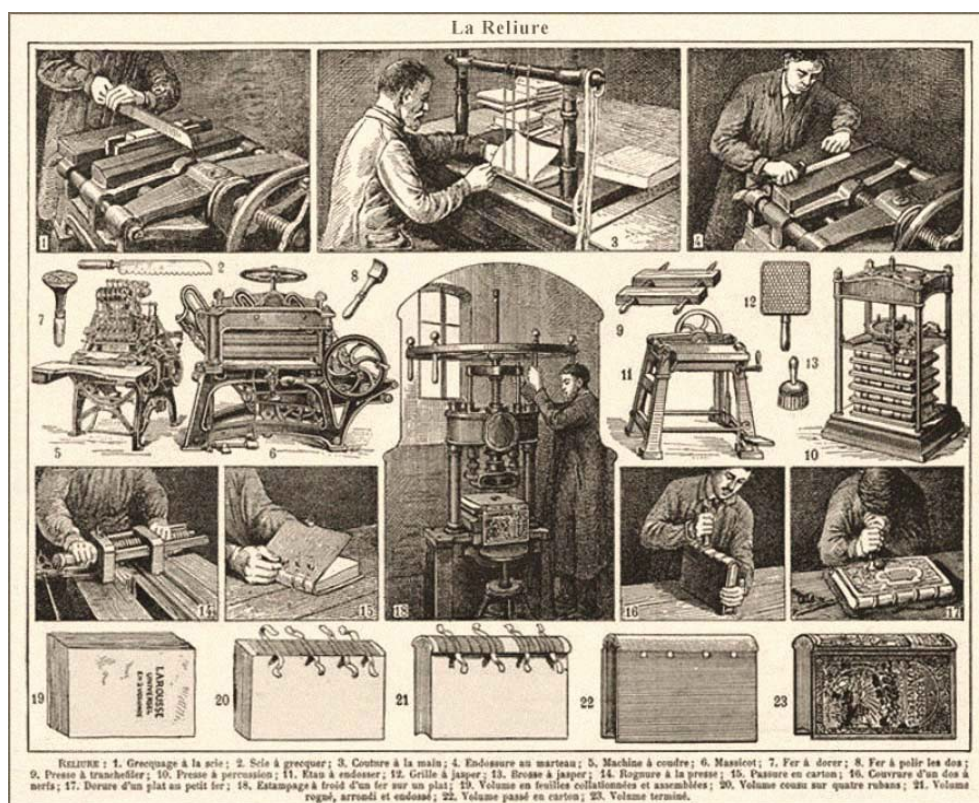
Fra begynnelsen av 1900-tallet var cellulose fra trevirke etablert som papirråstoff til boktrykk, men kvaliteten varierte, ikke minst på grunn av syreholdig liming av papiret, som førte til nedbrytning av cellulosemolekylene. "Surt papir" ble et begrep, og var kjennetegnet av misfarging og sprøhet. I Norge har papirkvaliteten variert sterkt helt frem til ca. 1990, da papirfabrikkene la om fra sur til alkalisk limeprosess.

Selv i denne perioden har maskinlaget bibelpapir som regel vært førsteklasses papir. For å få papiret tynt nok til å holde biblene/salmebøkene små, og for å unngå at papiret misfarges over tid, er råstoffet ren cellulose. Titandioksid tilsettes for å øke opasiteten, noe som også øker kostnadene. Når du holder papiret mot lyset, vil du se at mindre lys skinner igjennom, og papiret vil se jevnt og glatt ut.

Hefteteknikk

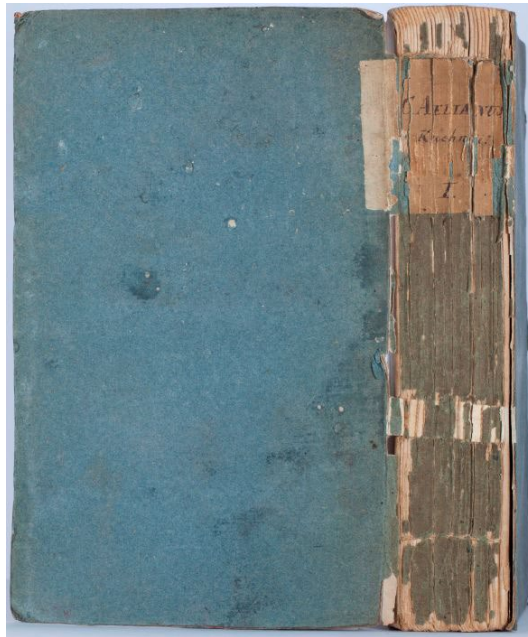
På 1500-tallet ble det utviklet et systematiseringssystem for trykte bokformater. Hvert ark som ble brukt til trykking tok utgangspunkt i størrelsen på de håndlagde papirarkene. Selve trykkingen foregikk ved at teksten til flere boksider ble satt i en matrise som ble festet i trykkpressen, smurt inn med trykksverte og overført til papirarket med press. Sidene skytes ut (plasseres) på primasiden av arket slik at de kommer i riktig rekkefølge etter at arket er falset. Etter at trykksverten hadde tørket, ble sekundasiden av arket trykket med de tilhørende sidene. De viktigste formatbetegnelsene er *folio*, som vil si at arket er falset én gang til fire sider, *kvarto* er falset to ganger til 8 sider, *octavo* er falset 3 ganger til 16 sider og *sedes* er falset 4 ganger til 32 sider.

De falsede trykkarkene ordnes i rekkefølge og utgjør legg (som regel enkeltvis, men kan også være flere ark stukket i hverandre). Bokbinderen finner frem til midten av leggene og hefter dem sammen til en bokblokk. Hefting er bokblokkens viktigste struktur. Det er her vi umiddelbart kan se hvor mye arbeid som er lagt ned. Det finnes utallige varianter av hefteteknikker - jo enklere heftingen er, jo kortere tidsbruk og dermed lavere pris og vice versa.

Figur 15 Bokbinding fremstilt i Larousse ordbok fra 1922, under oppslagsordet "La Reliure" (bokbinderi).

Før Norge fikk egen boktrykker i 1643, og også i lang tid etterpå, ble bøkene importert og til dels solgt av omvandrende bokselgere, før stasjonære bokhandlere etablerte seg der det fantes et marked. Publiseringsevnen foregikk i hele Europa, og bøkene ble fraktet over store avstander. Vekt var derfor en avgjørende faktor. Bokblokkene ble heftet på aller enkleste vis og fikk bare et nødtørftig foreløpig omslag av billige materialer. Det var opp til den fremtidige eier å sørge for permanent innbinding. Av den grunn var snittene som regel ubeskåret.

Figur 16 Eksempel på en importert bokblokk med enkleste form for hefting og et billig papiromslag. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Frem til ca. 1850 var alle bøker håndinnbundne. Etter 1850 pågikk det forsøk med å automatisere hefteprosessen, og den første heftemaskinen ble patentert i 1867. I Norge gikk automatiseringsprosessene innen bokbinderfaget sakte, så flesteparten av bøkene ble heftet for hånd også i siste halvdel av 1800-tallet.

Forsatsen er de første og siste bladene i en bok og danner overgangen mellom permene og bokblokken. Forsatsen kan bestå av alt fra et enkelt blad til mange blad, som igjen kan bestå av bare blankt papir, eller blankt papir i kombinasjon med dekorert papir, tekstil eller skinn. På enkleste vis kan forsatsen bare være klebet på bokblokken, men for å gjøre det ekstra solid kan den være heftet separat eller være foldet rundt og heftet sammen med første og siste legg.

Kapitelbånd danner overgangen mellom bokblokkens rygg og overtrekksmaterialet.

Kapitelbåndet kan være av skinn, pergament eller tekstil, og den øverste delen er gjerne formet som en dekorativ flerfarget bord.

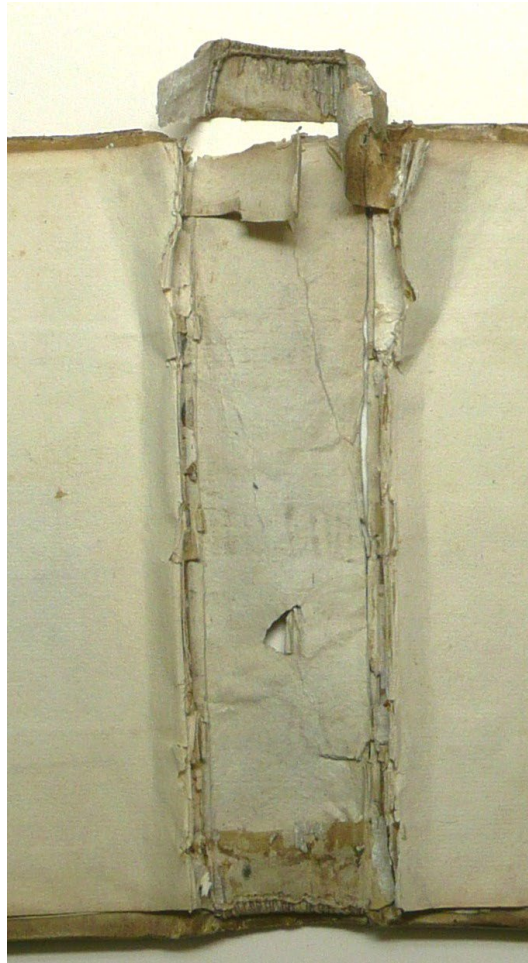
Opprinnelig utgjorde kapitélbåndet et vesentlig strukturelt element ved at tråden med jevne mellomrom ble stukket ned i bokblokkens legg og endene ble festet til permene. Etter hvert mistet kapitélbåndene sin forsterkende funksjon og utgjør nå kun et dekorativt element som oftest består av et vevet tekstilbånd som klebes øverst og nederst på bokblokkens rygg, før permene settes på. Kapitélbånd forekommer ikke på alle bind, og særlig på billige bind ble de av økonomiske hensyn utelatt.

Figur 17 Eksempel på rekonstruert håndbrodert kapitélbånd i to farger rundt en hyssing fra 1500-tallet. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

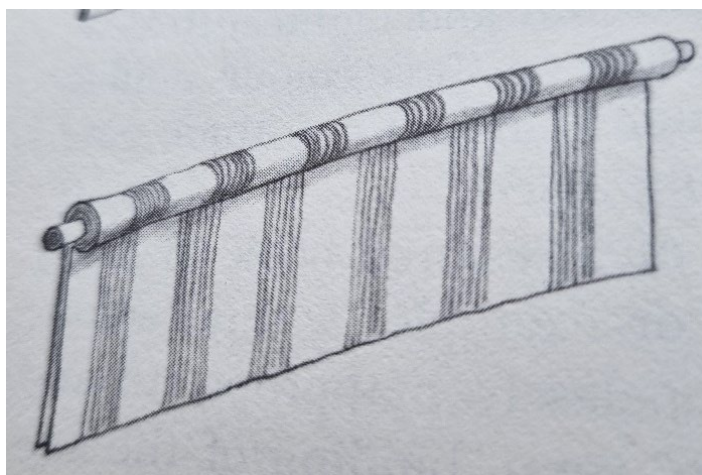

Figur 18 Eksempel på kapitélbånd fra 1600-tallet som utgjør et forsterkende element i bindstrukturen, ved at det er forankret i bokblokkens legg med jevne mellomrom. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Figur 19 Eksempel på håndbrodert kapitélbånd av pergament og silkestråd på et løsbind fra 1700-tallet. Det har vært limt på bokblokkens rygg og er forankret i permene. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Fig.

Figur 20 Eksempel på ferdiglaget kapitélbånd fra 1800-tallet til å klebe på bokryggen. Produsert i lengder av bomullsstoff viklet om en hyssingkant. Tegning ved Aldrin A. Watson and Seymour Fleishman i Bernard C. Middleton, 1984.

Figur 21 Kvikne psalteret, Norges eldste bevarte bok, skrevet på latin på pergament mellom 1150 og 1200. Samtidig innbinding med trepermer. På bakpermen er det risset inn runer. I Nasjonalbibliotekets samling. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Permer/bokbind

Ordet bok kommer sannsynligvis av norrønt bøk, en plate av bøketre som det ble skåret runer i.

Bokbindet kan betraktes som bokblokkens «hus» og skal beskytte bokblokken mot skader.

Heltrepermene ble skråskåret i kanten som vendte inn mot ryggen for å optimere åpne- og lukke- funksjonen og for å hindre slitasje på heftbindene.

Bøk har den egenskapen at den lett kan splittes. Finér av bøk ble masseprodusert i land med store bøkeskoger. Forberedelse av trepermer var en hel vitenskap. Trestammen ble antydningvis delvis kuttet opp til det som skulle bli trepermer. Tørkeprosessen varte i mange år og tilskjæringen gikk gradvis.

Fra toll-listene på 1700-tallet kan vi se at Norge importerte bøkfinér fra Tyskland til bruk som bokpermer. Finér var lettere tilgjengelig og kanskje til og med billigere enn papp og sees ofte brukt som perm materiale på små og middels store bøker helt fra begynnelsen av 1600-tallet. Det skal sies at finér ikke er et solid materiale, men lett kan splitte opp, delaminere eller brekke langs fiberretningen.

Figur 22 To bind av Postilla Catechetica, trykket i Christiania på 1650-tallet og bundet inn med finérpermer. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Vi skiller mellom to hovedteknikker for sammenføring av bind og bokblokk. Den ene teknikken kalles løsbinding, og den andre kalles bygde binding. På bygde binding blir permene montert direkte på bokblokken ved at hvert heftbinding tres gjennom to hull i trepermen og sikres med en plugg. Også på papp-permer ble heftbindingene trukket gjennom to hull i permen, og limt. Med tiden forenkles dette til at permene limes på bokblokken. Parallelt med bygde binding med trepermer finner vi fleksible binding helt fra tidlig middelalder og frem til til 1700-tallet. Karakteristisk for disse er at tekstblokken har et omslag av pergament som kun er festet i ryggen ved hjelp av heftbindingene. Omslaget har ikke stive permer, og enkel eller ingen dekor. Som lukkemekanisme er ofte knytebånd benyttet. Denne typen binding var rimelig å fremstille og ble ofte brukt på lærebøker og vitenskapelige skrifter.

Utover 1500-tallet økte tilbudet av trykte tekster, og for å kunne møte etterspørselen måtte bokbinderne finne nye, tidsbesparende innbindingsteknikker og lettere tilgjengelige og rimeligere materialer. En av de valgte teknikker ble å videreføre løsbindingen, der bokblokken og det løse bindinget klargjøres hver for seg før de settes sammen ved at permene limes til bokblokkens sider, ikke til ryggen, slik at den er fri og gjør at boken åpner seg lettere. Løsbinding har holdt seg frem til i dag og benyttes i fremstillingen av moderne forlagsbøker. Tynne, mindre bøker kunne få et vakkert utseende for en billig penge med en enkel innbinding av kartong overtrukket med dekorert papir.

Dekorert papir har gjennom 500 år vært et av de mest tilgjengelige og benyttede utsmykningsmidler i Europa. Det iøynefallende kulørte og mønstrede kunsthåndverket har en sterk tiltrekningskraft og appellerer til folks skjønnhetssans. Det er fleksibelt og anvendbart, og finner sin plass på bokbind i forbindelse med oppfinnelsen av trykkekunsten i siste halvdel av 1400-tallet. Dekorert papir på bokbind bærer i seg vitnemål om flere hundre års kultur- og teknologihistorie, om handelsveier og økonomi, om leseferdighet, folkeopplysning og kunstsyn. Dette faktum har dessverre vært undervurdert og til dels ignorert. Spor i papiret, som vannmerker, kombinert med materialbruk, teknikk, mønster, fargevalg og utførelse kan gi informasjon om datering, geografisk lokalisering og smakstrender.

Figur 23 Utallige teknikker ble benyttet til fremstilling av dekorert papir, og det kunne være fremstilt for hånd og maskinelt fra slutten av 1800-tallet. NA/A a 3167a "En Prædiken, første søndag i advent 1667 holden for hendes Kongelige Majestæt Enke-Dronning Juliana Maria". Tilhører Nasjonalbiblioteket. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Figur 24 NAVA a 1393 "Til Almuestanden i Nordlandene og Finmarken." Trykket hos M. Stephansen. Trondhjem 1807. Tilhører Nasjonalbiblioteket. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Lukkemekanismer

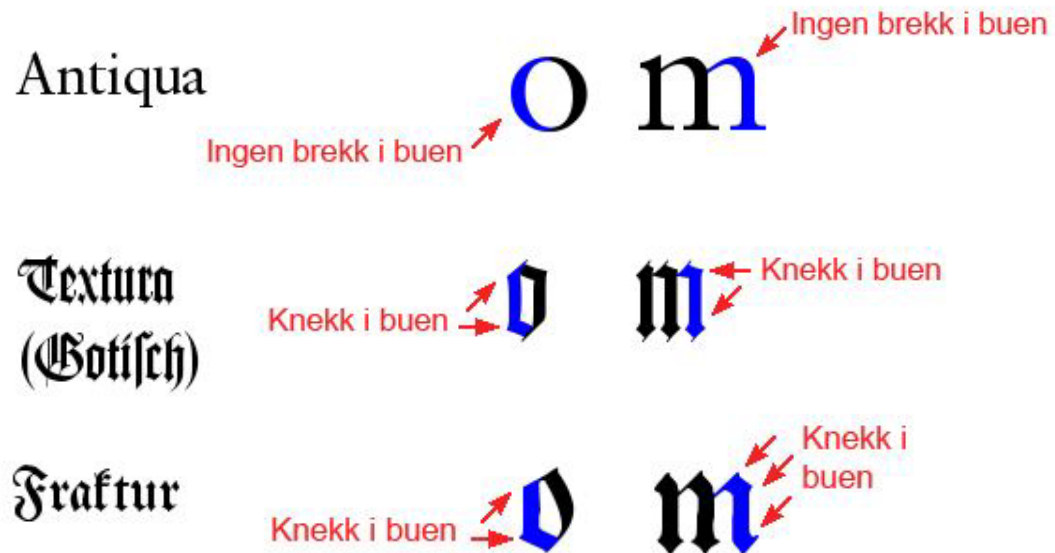
Det finnes ulike festeanordninger som skal holde bindets permer lukket rundt bokblokken når den ikke er i bruk. Lukkemekanismen kan være mer eller mindre påkostet – fra de enkleste knytebånd, flettede eller tvinnede bånd kombinert med knuter eller pinner til spanner av metall festet til remmer eller direkte i bindets permkant.

Bokspennene er som regel dekorert med alt fra helt enkle geometriske linjer til mer overdådige dekor, eksempelvis i emalje.

Typografi

Johann Gutenberg er tilkjent æren for å ha innført trykkekunsten i Europa på midten av 1400-tallet. Boktrykk er en høytrykksteknikk. Teksten ble satt med løse typer støpt i metall som tålte det sterke trykket i trykkpressen. Bokstavene var latinske og ble utformet etter forbilde av datidens gotiske håndskrift og ble kalt *Textur*. Skriftformen kan si noe om bokens historie og funksjon. Den gotiske skriftformen holdt seg i de tysktalende landene, Baltikum og Norden helt til siste halvdel av 1800-tallet, men da i form av frakturskrift. Dette skyldes i første rekke protestantismen og Martin Luther, som i hovedsak benyttet frakturskrift i sine publikasjoner, som ble trykket i enorme mengder og distribuert vidt omkring. Gotisk skriftform ble ofte benyttet til religiøs og folkelig litteratur, mens antikva ble vitenskapens og akademias skriftform. *Antikva* har fått navn av latin antiquus, som betyr gammel, og er skapt etter forbilder av håndskrift i renessansen og romersk majuskelskrift (majuskel = stor bokstav) fra antikken. Med latinen og

humanismen spredte antikvaskriften seg fra Italia nordover til Frankrike på 1500-tallet og videre til Holland og England på 1600-tallet. Mot slutten av 1800-tallet gikk først Sverige og så Norge over til antikvaskrift.

Figur 25 Illustrasjon ved Nina Hesselberg-Wang.

Proveniensen og eierhistorie

Bokbind kan, sammen med andre materielle sider ved boken, slik som trykkbilde og papir, gi uttrykk for de sosiale, kulturelle og kommersielle miljøene bindene ble produsert og benyttet i. Bokbindet forteller oss mye om eieren, slik som kjønn og sosial tilhørighet, og om boken var en skolebok, en arbeidsbok, en pyntegjenstand, et vakkert bind i bibliotek, eller om den skulle vise status og sosial tilhørighet.

Bøker med vakre bokbind ble gjerne gitt i gave til kvinner i forbindelse med forlovelser, der kvinnen fikk av sin trolovede en salmebok, en bønnebok eller en annen religiøs bok bundet i fløyel, med sølvbeslag, broderte bind osv. Slike gavebøker var populære i Norge på 1600-tallet, og var selvsagt forbeholdt dem som hadde råd til det. Foruten et fint bind, ble topp-, for-, og bunnsnittet også ofte dekorert med bladgull og siseleringer.

Figur 26. En av de mest populære bønnebøkene på 1600-tallet i Danmark-Norge, var Philip Kegels Tolff Aandelige betænckninger. Her bundet i fløyel med sølvbeslag. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

I tillegg kan man lete etter eiermerker og inskripsjoner:

- Eieretikett: Eierens navn trykket på etiketter av papir eller skinn plassert på utsiden eller innsiden av en av permene.
- Ekslibris: Trykt eller tegnet bokeiermerke som klebes på permens innside med eiers navn og ofte en billedlig fremstilling som viser til eierens yrke, interesser, våpen eller portrett.
- Superekslibris: Eiermerke, ofte med heraldisk motiv trykket i gull, plassert på permene eller på utsiden av en bok.
- Preget eiernavn: Eierens navn preget på utsiden av permen.
- Initialer: Forbokstavene i eierens for- og etternavn.
- Eiersignatur: Bokeierens egenhendige underskrift.
- Inskripsjon: Innskrift som f.eks. dedikasjoner, hvor og når boken er kjøpt, til hvilken pris eller annet.
- Oppstillingssignatur: En signatur som viser hvor i boksamlingen/biblioteket boken er oppstilt.

Forvaltning og vedlikehold av kirkens bøker

Den kirkelige bokarven er en verdifull del av vår kulturarv, og viktig både som lokalhistorie og kirkehistorie. Bøker og håndskrifter er regnet som løst inventar og er dermed ikke omfattet av kirkebyggets vernestatus, men dersom de er eldre enn 1537 må man få tillatelse av Riksantikvaren før tiltak settes i gang. Riksantikvaren skal også ha rapport om skader i fredete og listeførte kirker for kunne bistå med veiledning til eier og prioritering av tilskudd til konservering. For kirker som ikke er listeført eller fredet anbefales det at fellesrådet kontakter biskopen om hvordan antikvariske hensyn skal ivaretas.

Alt arkivmateriale, for eksempel kirkebøker, klokkerbøker og fødselsregistre som er skapt før stat og kirke skilte lag i 2017, er omfattet av bevaringsplikt og skal avleveres til Statsarkivene. Riksarkivaren er øverste ansvarlige myndighet. Alle kirkebøker skal avleveres senest 80 år etter siste innførsel. Også nyere kirkebøker kan avleveres dersom de står i fare for å bli ødelagt. Kirkelig arkivalia kan inneholde personsensitiv informasjon med sterke grunner til adgangsbegrensning, og statsarkivene går gjennom og tar hensyn dette før bøkene publiseres som søkbare kilder på Digitalarkivet.

Inngrep i kirkelig arkivmateriale er søknadspliktig, og man må få tillatelse fra Arkivverket. Skulle det oppstå en akutt situasjon med brann- eller vannskade må også Arkivverket kontaktes.

I det daglige er det forebygging av skader som er aller viktigst for god forvaltning av gamle bøker og håndskrifter. Mange skader skyldes slitasje og ugunstig oppbevaring, men fuktskader, mugg og insekter er også vanlig. Derfor er det særlig viktig med gode rutiner og opplæring av ansatte og de som bruker kirken, også eksterne leietakere.

God oversikt er avgjørende

For å kunne forvalte verdifulle bøker godt må man først få oversikt over hva man har. En del bøker oppbevares i kirken, men det kan også være boksamlinger som har tilhørt kirken i andre lokaler. Det er verdt å ta vare på alle bøker som er laget før 1900 fordi disse ofte er håndbundet og i mindre opplag. Ut over 1900-tallet ble produksjonen mer strømlinjeformet og bøkene mer standardiserte. Opplagene økte når produksjonskostnadene gikk ned. Det er likevel verdt å merke seg at også yngre bøker kan være verdt å ta vare på, men da av andre årsaker, som for eksempel at de er knyttet til bestemte historiske hendelser eller personer.

Mange kirker har allerede god kunnskap om sine bøker, og da handler jobben kanskje først og fremst om å dokumentere og systematisere denne kunnskapen. Andre steder må man starte fra bunnen. Det finnes rådgivere som kan bistå eiere med denne type kartlegging, som historikere, antikvarer, kunsthistorikere og konservatorer, men man kan også gjøre mye selv.

Inviter gjerne lokale ressurspersoner, som historielag, nåværende og tidligere ansatte, eller andre som sitter med historisk kunnskap om kirken og inventaret. Jubileumsbøker er ofte gode kilder. Disse er digitalisert hos Nasjonalbiblioteket hvis man ikke har dem tilgjengelig. Det finnes kilder på nett, som Kirkesøk og Norges kirker. I tillegg har Riksantikvaren et kirkearkiv der man kan be om tilgang, og saksarkivene på bispedømmekontorene kan også ha informasjon.

Kirkens ansatte kan selv gjøre den innledende vurderingen av bøkens tilstand. Bruk sansene og beskriv: Hvordan lukter boken? Er den slitt? Har den flekker, hull eller revner? Er det skader i innbindingen, hva med sammenføyninger og skjøter? Skaff en generell oversikt over tilstanden og søk gjerne veiledning fra en konservator.

Når denne jobben er gjort bør bøkene dokumenteres med tekst og bilde, gjerne i databasen Ordna Eiendom, som er kirkenes forvaltningsdatabase.

Når man har skaffet en generell oversikt over bøkene og deres tilstand, kan man sørge for god og sikker oppbevaring, samt rutiner for bruk og håndtering som er tilpasset gjenstandene.

Oppbevaring av bøker og håndskrifter

En tommelfingerregel er at bøker skal oppbevares på et tørt, mørkt og kjølig sted med stabilt inneklima, særlig bør luftfuktigheten være jevn.

Mindre bøker som oppbevares i hyller bør stå opprett, bruk gjerne bokstøtter eller skyv bøkene sammen så det ikke blir mellomrom. Dårlig og skjev oppstilling kan gi skader, og i verste fall kan bokblokken løsne fra bindet, eller permer og rygger falle av. Når en bok settes tilbake på hyllen, flyttes bokstøtten først for å løsne bokrekken, slik at passende åpning kan lages på riktig sted. Etter at boken er satt på plass, skyves bokrekken sammen, og bokstøtten sørger for å holde bøkene opprett i riktig stilling. Unngå at deler av boken stikker ut i rommet til hinder for forbipasserende, traller, vaskepersonale o.l..

Figur 27 Det forenkler arbeidet å ha to bokstøtter pr hylle, som plasseres i midten av bokrekken. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Gamle og verdifulle bøker kan bli sprø og tåler lite, og man kan gjerne oppbevare dem i skap. Store, tunge bøker bør lagres liggende, men ikke flere enn to til tre oppå hverandre (avhengig av tykkelsen). Hyllene må være brede nok til å gi dem støtte. Oppbevar aldri bøker på gulvet. Unngå å sette bokhyllene mot yttervegger, da det kan dannes kondens bak hyllene som kan føre til muggvekst. Direkte sollys vil bleke farger og føre til nedbryting av papir og skinn, og bør absolutt unngås.

Har man skadde og ødelagte bøker, bør man ikke forsøke å reparere dem selv, men heller oppbevare dem i esker av arkivholdbar kartong frem til man evt. får dem konserververt. Skal gamle og skjøre bøker flyttes eller transporteres, må man pakke dem med egnede materialer. Bruk holdbare esker fra spesialforhandlere av museums- og arkivprodukter, særlig dersom bøkene skal oppbevares over lang tid.

Utstilling av bøker

Når bøker skal stilles ut oppslått, bør vekten fordeles på permene så bokryggen ikke får så mye vekt. Man kan enten legge boken på en pute eller på et eget stativ - en vugge - så vinkelen kan tilpasses bokens egen naturlige åpningsvinkel og man kan ta hensyn bredden på bokryggen. Det er viktig å velge materialer som ikke bryter ned skinn og papir. Rådfør deg gjerne med en konservator eller forhandler av arkiv- og museumsprodukter. Hvis det er nødvendig, kan sidene holdes åpne ved hjelp av en lengde gardintyngde eller strimler av tyllstoff. Strimlene kan strammes forsiktig og knytes på baksiden av boken.

Figur 28 Når bøker skal stilles ut oppslått, bør vekten fordeles på permene så bokryggen ikke får så mye belastning. Man bør legge boken på en pute og tilpasse til bokens egen naturlige åpningsvinkel. En lengde med gardintygde holder sidene åpne. Foto: Nina Hesselberg-Wang

I noen tilfeller kan det være aktuelt å stille ut bøker i monter. I en monter kan man ha bedre kontroll på klimaet rundt bøkene. En konservator kan gi råd om dette.

Man bør bla i utstilte bøker med jevne mellomrom og bytte på hvilke sider som ligger oppslått. Dette er for å unngå at sidene som blir eksponert skal få lysskader og at bokryggen stivner i åpningsvinkelen og blir umulig å lukke.

Håndtering

Hender og underlag skal være rene og tørre når man håndterer bøker. Det er anbefalt å bruke hansker, ikke minst for å beskytte seg selv. Det beste er hansker i vinyl eller nitril, som kan kjøpes på apoteket. En tommelfingerregel er å berøre dokumentene minst mulig. Dette gjelder selvfølgelig først og fremst skjørt papir. Gamle skinnbind var aldri konstruert for å åpnes helt, og man må aldri knekke boken bakover. Den mest skånsomme måten å håndtere en slik bok på er å la bokryggen hvile mot bordet, åpne den i midten og forsiktig la permene senkes mot bordet. Deretter kan man bla seg stykkevis til ønsket sted. Et godt hjelpemiddel er et falsben eller lignende som man kan vende bladene med.

Figur 29 Illustrasjon: Slik åpner man boken riktig, og blar med et falsben (nederste bilde). Foto: Nina Hesselberg-Wang.

For å bevare bøkene lengst mulig er det det best å bruke en papirstrimmel som bokmerke. Å legge en åpen bok opp ned kan skitne til sidene og ødelegge innbindingen, mens "eselører" kan gi permanente bretter, og hvis papiret er sprøtt, faller hjørnet av.

Hyller, skap og esker der bøker oppbevares, kan støvsuges forsiktig årlig. Samtidig bør man se etter endringer i tilstand, for eksempel spor etter levende eller døde insekter og/eller deres etterlatenskaper (brunaktige prikker eller dråper).

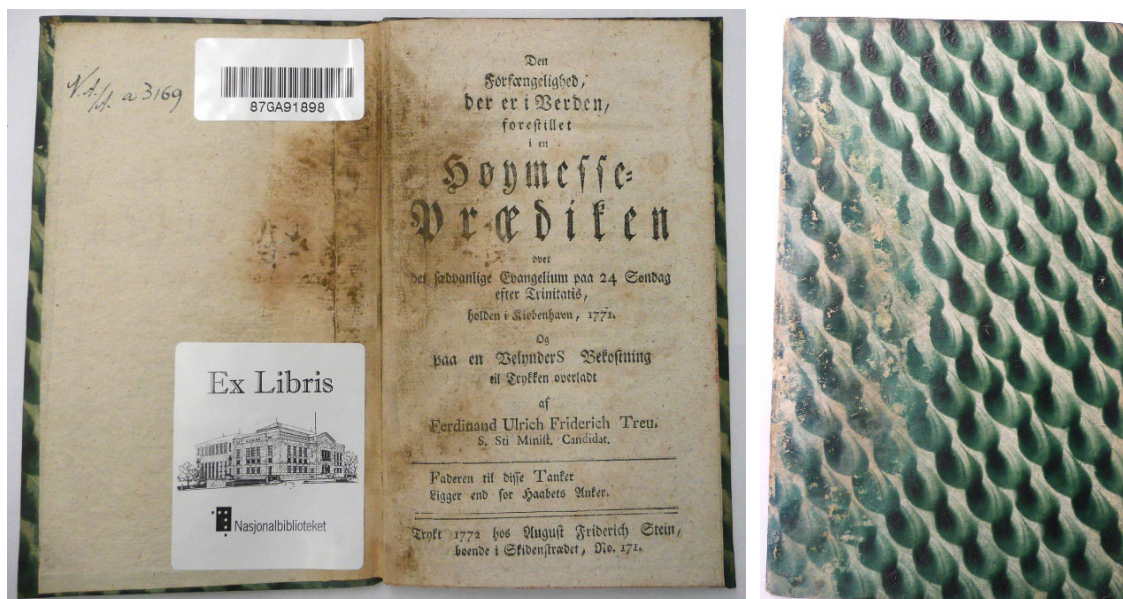
Insekter og mugg

Bøker består av organisk materiale og kan bli angrepet av insekter og mugg. Hvis angrepet er pågående, må tiltak settes i verk umiddelbart for å begrense omfanget. Frysing av bøker er et vanlig tiltak, men her bør man kontakte konservator eller skadesaneringsfirma for veiledning.

Vanlige insekter som man kan gjøre skade på bøker er sølvkre og skjeggkre. Sølvkre kan fordøye cellulose og trenger høy luftfuktighet for å trives. Det er derfor de oftest påtreffes i kjellere og på bad. Skjeggkre lever innendørs i tørre og varme omgivelser, og er ikke like avhengige av en høy relativ luftfuktighet som sølvkre.

Boklus lever blant støv i gamle bøker og spiser mugg som dannes ved for fuktig lagring. De gjør liten skade i seg selv, men de kan indikere et muggproblem. Pelsbillen spiser tørket dyremateriale som døde insekter og skinn, og kan dermed utgjøre en fare for gamle skinninnbundne bøker. Borebillen og bokormen, som er borebillens larve, har skylden for de små hullene og gangene i trepermer på gamle bøker. De kan også bore seg gjennom papiret. De kan oppdages ved at det samler seg støv fra trepermer og papir rundt bøkene.

Muggsporer finnes alltid i luften. Så snart forholdene ligger til rette, vil sporene begynne å spire og vokse til nytt mycel, som igjen danner nye sporer. Muggveksten stagnerer ved lav relativ luftfuktighet (RF), mens høy RF forårsaker muggvekst. Bruk alltid verneutstyr ved håndtering av muggangrepet materiale. Isolér angrepne objekter fra uberørte deler av samlingen. Skulle man være uheldig å få vannskader, er det viktig å sette inn tiltak for å redusere fuktigheten med det samme, for muggveksten starter innen 48 timer. Temperaturen må ikke økes. Våte bøker må tørkes eller fryses.

Figur 30 Typisk eksempel på muggangrep forårsaket av høy fuktighet fordi boken har vært oppbevart inntil en fuktig vegg. NA/A a 3169 87GA91898: Høymesse=Prædiken, F. U. F. Treu. A. F. Steins Bogtrykkerie, Kbh 1772. Nasjonalbiblioteket. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Istandsetting, konservering og restaurering

Reparasjoner av papirrifter med limbånd er nok i utgangspunktet velmente, men vær forsiktig! Ikke la deg friste til å fikse på egenhånd. De aller fleste former for tape og selvklebende folier, inkludert såkalt avtagbar «Magic tape» og Post-it-lapper, er ikke uskyldige hjelpemidler, men aggressive ødeleggere. De avtagbare slutter å være avtagbare hvis de utsettes for det minste press. Det er ikke sjelden at trykksverte/skrift følger med når tapen eller Post-it-lappen fjernes, eller at den sitter så godt at papiret rives i stykker.

Figur 31 De aller fleste former for tape og selvklebende folier, inkludert såkalt avtagbar «Magic tape» og Post-it-lapper, er ikke uskyldige hjelpemidler, men aggressive ødeleggere. Foto: Nina Hesselberg-Wang.

Det må gjøres en vurdering av om de gamle bøkene er så verdifulle og unike at de skal tas ut av bruk. Hvis dette er tilfellet, skal de konserveres og ellers endres så lite som mulig. Alle spor etter bruk bør tas vare på fordi det forteller om bokens "liv" og er en del av det som gjør boken verdifull. For en nyere bok eller en bok som ikke er så sjelden, og som skal være i bruk og må kunne fungere, kan det være riktig å gå lenger i reparasjonen og erstatte ødelagte deler med nye.

Bøker og håndskrifter kan bestå av mange ulike typer materialer, for eksempel skinn, pergament og tekstil i tillegg til papir. Derfor vil det variere litt hvilken type kompetanse som trengs.

En håndbokbinder binder nye bøker og hefter, og noen kan også reparere og restaurere bøker. En bokkonservator arbeider med å bevare og vedlikeholde bøker og håndskrifter. En konservator kan også gjøre tilstandsanalyser og gi råd om oppbevaring, håndtering og sikring i tillegg til praktisk arbeid med konservering og restaurering. Det kan være vanskelig å vite når man skal bruke en håndbokbinder og når man skal bruke en bokkonservator, men konserveringskompetanse er nødvendig for å istandsette de mest verdifulle bøkene. En tommelfingerregel er at man bør konsultere en konservator dersom det er snakk om bøker med kulturhistorisk verdi.

Finn riktig kompetanse

Den norske avdelingen av Nordisk konservatorforbund (NKF-N) godkjenner konservatorer i Norge ved å vurdere om kandidatene oppfyller krav til utdanning og praksis som beskrevet i forbundets formål og lover. Dersom man blir tatt opp som fullt medlem kan man benytte akronymet NKF-N etter tittelen. Benytt alltid en konservator som er medlem av NKF-N.

En liste over bokbindere kan man finne i Håndverksregisteret på Norsk håndverksinstituttets nettsider.

Kilder

Kilder kapittel 1

Aas, Carl Fredrik (2010): *Bibelens historie: en bok erobrer verden* (1. del) Livets Kilde hefteserie, nr 51 12. årgang, 2010

Aas, Carl Fredrik (2010): *Bibelens historie: en bok erobrer verden* (2. del), Livets Kilde hefteserie, nr 52 12. årgang, 2010

Baden, Torkild. (1995). *Toner i tusen år: en norsk kirkemusikkhistorie fra gregoriansk sang til gospel*. Oslo: Verbum. ISBN 9788254306963.

Ekroll, Ø., Hjorth, S., & Vegge, E. (Red.). (2014). *Vor kristne og humanistiske arv: Betraktninger ved 200-årsjubileet for Grunnloven*. Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders Forlag. ISBN: 978-82-7693-203-4 [\[app.cristin.no\]](http://app.cristin.no)

Fløistad, G. (1987). *Gamle bøker og bokbind*. Oslo: C. Huitfeldt. (Serie: Vi ser på kunsthåndverk i Norge, nr. 21). ISBN: 978-82-7003-076-7

Fæhn, H. (1994). *Gudstjenestelivet i Den norske kirke: Fra reformasjonstiden til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget. ISBN: 978-82-00-21971-2

Hellemo, G. (Red.). (2014). *Gudstjeneste på ny*. Oslo: Universitetsforlaget. ISBN: 978-82-15-02307-6

Jakobsen, R. N. (2014). «Lov og lovprisning». I Ø. Ekroll, S. Hjorth & E. Vegge (Red.), *Vor kristne og humanistiske arv: Betraktninger ved 200-årsjubileet for Grunnloven*. Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders Forlag. ISBN: 978-82-7693-203-4

Hovedorganisasjonen KA. (2022). *Kirkens særskilte verdier: Kartlegging av omfang, tilstand og kritisk kompetanse*. Oslo: KA Arbeidsgiverorganisasjon for kirkelige virksomheter. ISBN: 978-82-7991-265-1

Koren, M. E. (2011). *Niels Jespersen Graduale 1573: plassering i europeisk kyrkjemusikalsk tradisjon og nyskaping* [Masteroppgave, NTNU]. Institutt for musikk, Det humanistiske fakultet.

Lavold, B., & Ødemark, J. (Red.). (2017). *Reformasjonstidens religiøse bokkultur cirka 1400–1700: Tekst, visualitet og materialitet*. Oslo: Nasjonalbiblioteket. ISBN: 9788279653479

Meistad, T. (2000). *Kristendommens historie: en innføring*. Kristiansand: Høyskoleforlaget. ISBN: 8276341470

Oftestad, A. B. (2001). *Kirke – fellesskap – omsorg: fra aposteltiden til vår egen tid: menighetskunnskap*. Oslo: Luther Forlag. ISBN: 9788253148663

Raes, P. E. (Red.). (1995). *På sporet af gamle bibler: en nordisk antologi*. København: Akademisk Forlag. ISBN: 9788750033172

Sandvik, O. M. (1930). *Norsk koralhistorie*. Oslo: Aschehoug. 183 s.

Scheibler, H. (1924). *En bok om boken*. Kristiania: Fabritius & Sønner. 174 s.

Dennis, T. (2003). *Bøkenes bok: Bibelen gjenfortalt*. Oslo: Luther Forlag. ISBN: 9788253144672

Tveito, O. (2013). *Gudstjenestens historie: liturgi, kirkeår og kirkehus gjennom 2000 år*. Oslo: Themelios Forlag. ISBN: 9788299945813

Bokverket Norges kirker og nettsiden www.norgeskirker.no

[Bibelselskapet | Beskrivelse av bibelutgaver fra 1550 til 1938](#)

<https://www.arkivverket.no/slektsgranskning/kirkeboker>

Kilder kapittel 2

Appel, C. (2001). *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. Danish Humanist Texts and Studies nr. 23. København: Museum Tusculanum.

Augé, C. (Red.). (1922). *Larousse universel en 2 volumes: Nouveau dictionnaire encyclopédique*. Paris: Librairie Larousse.

Daly, A., & Tyers, I. (2022). The source of Baltic oak. *Journal of Archaeological Science*, 139. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305440322000085>

Dennis, T. (2003). *Bøkenes bok*. Oslo: Luther Forlag.

Diderot, D., & d'Alembert, J. L. R. (1751–1772). *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (17 tekstbind og 11 plansjebind). Paris: Briasson et al.

Eidsfeldt, A., & Hesselberg-Wang, N. (2016). Kjærlighet kledd i rød fløyel. *Aftenposten Viten*, nettutgave 19. februar 2016.

Eidsfeldt, A., & Hesselberg-Wang, N. (2020). Med tapp og hektering. Norsk begrepsapparat og manualer for beskrivelse av bokbind. Nasjonalbiblioteket.

<https://www.bokselskap.no/boker/bokbindstermer/tittelside>

Ekroll, Ø., Hjorth, S., & Vegge, E. (Red.). (2014). *Vor kristne og humanistiske arv: Betraktninger ved 200-årsjubileet for Grunnloven*. Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders Forlag.

Fæhn, H. (1994). *Gudstjenestelivet i Den norske kirke: Fra reformasjonstiden til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget.

Fiskaa, H. M. (1973). *Norske papirmøller og deres vannmerker 1695–1870*. Oslo: Universitetsbiblioteket.

Fløistad, G. (1987). *Gamle bøker og bokbind*. Oslo: C. Huitfeldt.

Hellemo, G. (Red.). (2014). *Gudstjeneste på ny*. Oslo: Universitetsforlaget.

Hesselberg-Wang, N. (2021). Dekorert papir. En fargesprakende, men underkjent kilde til bokhistorisk kunnskap. Nasjonalbiblioteket. <https://www.bokselskap.no/boker/dekorertpapir/>

Hesselberg-Wang, N., & Palandri, C. (2023). Materialenes proveniens – En arkeometrisk tilnærming til Missale Nidrosiense 1519. I *Bokhistorie Bibliotekhistorie 2023: En antologi med 13 artikler fra NBBS ved 25-årsjubileet*. Oslo: Norsk bok- og bibliotekhistorisk selskap.

Hesselberg-Wang, N., & Palandri, C. (2023). Missale Nidrosiense, 1519: An Archaeological Approach. I S. Hufnagel, Þ. Sigurðardóttir & D. Ólafsson (Red.), *Paper Stories – Paper and Book History in Early Modern Europe* (s. 191–208). Berlin/Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111162768-009>

Jakobsen, R. N. (2014). Lov og lovprisning. I Ø. Ekroll, S. Hjorth & E. Vegge (Red.), *Vor kristne og humanistiske arv: Betraktninger ved 200-årsjubileet for Grunnloven*. Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders Forlag.

Karlsen, E. (2020). Breviarium og Missale Nidrosiense – Om trykk og bokkultur i Nidaros før reformasjonen. I *Det Norske Videnskaps-Akademi årbok 2019* (s. 172–193). Oslo: Novus Forlag.

Koren, M. E. (2011). *Niels Jesperssøn Graduale 1573: plassering i europeisk kyrkjemusikalsk tradisjon og nyskaping* [Masteroppgave, NTNU]. Institutt for musikk, Det humanistiske fakultet.

Lavold, B., & Ødemark, J. (Red.). (2017). *Reformasjonstidens religiøse bokkultur cirka 1400–1700: Tekst, visualitet og materialitet*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.

Meistad, T. (2000). *Kristendommens historie: en innføring*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

Middleton, B. C. (1984). *The restoration of leather bindings* (Rev. utg.). Chicago: American Library Association.

Oftestad, A. B. (2001). *Kirke – fellesskap – omsorg: fra aposteltiden til vår egen tid: menighetskunnskap*. Oslo: Luther Forlag.

Palandri, C., Kasso, T., Daly, A., Hesselberg-Wang, N., m.fl. (2024). Printing and imprinting the Missale Nidrosiense: A multidisciplinary investigation of the first printed book of Norway. *Heritage Science*, 12(158). <https://doi.org/10.1186/s40494-024-01255-9>

Raes, P. E. (Red.). (1995). *På sporet af gamle bibler: en nordisk antologi*. København: Akademisk Forlag.

Rannem, Ø. (2023). Typografi. I *Store norske leksikon*. Hentet 12. november 2023 fra <https://snl.no/typografi>

Sandvik, O. M. (1930). *Norsk koralhistorie*. Oslo: Aschehoug.

Scheibler, H. (1924). *En bok om boken*. Kristiania: Fabritius & Sønner.

Skarsbø, S. E. (2023). Ark – trykkark. I *Store norske leksikon*. Hentet 12. november 2023 fra https://snl.no/ark_-_trykkark

Szirmai, J. A. (2011). *The Archaeology of Medieval Bookbinding*. Burlington, USA: Ashgate.

Trevor, D. (2003). *Bøkenes bok*. Oslo: Luther Forlag.

Tveito, O. (2013). *Gudstjenestens historie: liturgi, kirkeår og kirkehus gjennom 2000 år*. Oslo: Themelios Forlag.

Kilder kapittel 3

Håndverksinstituttet. (u.å.). *Håndverksregisteret*. Hentet fra <https://handverksinstituttet.no/databaser/haandverksregisteret>

Hovedorganisasjonen KA. (2022). *Kirkens særskilte verdier: Kartlegging av omfang, tilstand og kritisk kompetanse*. Oslo: KA Arbeidsgiverorganisasjon for kirkelige virksomheter. Hentet fra <https://kirkeinventar.org/kilder/>

Nordisk Konservatorförbund – Norge (NKF-N). (u.å.). *Finn en konservator*. Hentet fra <https://nkf-n.no/finn-konservator/frontpage/> [nkf-n.no]

Riksantikvarieämbetet & Svalin, E. (Red.). (2004). *Att vårda en kyrka*. Stockholm/Uppsala: Verbum, Riksantikvarieämbetet & Svenska kyrkan. ISBN: 978-91-526-3011-

2025